

MYTHOS NACIONALIZMA VS. LOGOS GLOBALIZMA I GLOBALIZACIJE? PREVLADAVANJE DRUŠTVENE METAFIZIKE

Vedad MUHAREMOVIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: vedad.muharemovic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U ovom ću tekstu raspravljati o naciji kao specifičnoj društvenoj konstrukciji i njenoj poziciji u okviru savremenih formi društvene organizacije. U tom kontekstu tematizirat će se centralne determinante metodološkog nacionalizma kao okvira za eksplikaciju i razumijevanje društvene stvarnosti u smislu klasičnih tendencija da se preko komponenti teritorijalizacije i naturalizacije društvena stvarnost amalgamira s nacijom kao sociopolitičkom tvorevinom modernog i savremenog svijeta. S druge strane, u tekstu se raspravlja o poziciji metodološkog globalizma i o njegovim karakteristikama i tendencijama, te se nastoji istaknuti kako savremene forme društvenog organiziranja i političkog legitimiranja u formi države, iako uveliko pod utjecajem globalizma i globalizacije, jesu konstrukti onog što se imenuje sintagmom imanentnog nacionalizma.

Ključne riječi: nacija, metodološki nacionalizam, metodološki globalizam, metodološki glocalizam, imanentni nacionalizam

THE MYTHOS OF NATIONALISM VS. LOGOS OF GLOBALISM AND GLOBALISATION? OVERCOMING THE SOCIAL METAPHYSICS

In this text, I will discuss the nation as a specific social construction and its position within the contemporary form of social organization. In this context, the topics will be the central determinants of the methodological nationalism as a framework for the explication and understanding of social reality in terms of the classical tendency to amalgamate it over the components of territorialisation and naturalization with the nation as a socio-political creation of a modern and contemporary world. On the other hand, the text discusses the position of methodological globalism and its characteristics and tendencies, and seeks to highlight how contemporary forms of social organizing and political legitimization in the form of the state, although largely under the influence of globalism and globalization, are constructs of what is being labelled with the phrase of immanent nationalism.

Key words: nation, methodological nationalism, methodological globalism, methodological glocalism, immanent nationalism

1.0 Uvod

Da li nacije kao sociopolitičke konstrukcije u savremenom globalizirajućem svijetu dolaze u povijesnu fazu kada prestaju biti sociološkim realitetom? Da li možemo govoriti o nekom „Svjetskom duhu“ koji je ispunio svoj smisao unutar onoga što imenujemo *nacija*, unutar nacionalne bićevitosti? Je li bitku nacije i njenoj političkoj ideologiji, nacionalizmu, konačno došao povijesni kraj? Možemo li razumijevati savremenu društvenu stvarnost kao supstituciju nacionalne koherentnosti i teritorijalnosti s transnacionalnim i postnacionalnim heterogenostima, fragmentarnostima i polivalentnim društvenim kvantumima, ili je riječ o društvenim i povijesnim komutacijama koje rezultiraju istim ili sličnim društvenim i povijesnim ishodima? Koje su posljedice i benefiti od eventualnog neutraliziranja nacija i nacionalizma u kontekstu logiciranja o humanizmu, solidarnosti, egalitarizmu, o, općenito govoreći, nekim transcendentnim, ljudskim, univerzalnim, ontološkim vrijednostima koje govore da je Drugi dio naše vlastitosti čak i kada isti nije faktički prisutan? Ovaj tekst se bavi ovim pitanjima u kontekstu načina kojima nastojimo interpretirati i razumijevati savremeni društveni svijet i njegovu fenomenologiju. Drugim riječima, govoriti o načinima znači govoriti o metodološkim okvirima, izbjegavajući pri tome da zapadamo u one interpretacije i one teorijske platforme koje rigidnim, ekskluzivističkim i jednostranim putem nastoje iluminirati društvenu stvarnost. Konkretnije rečeno, u tekstu će se govoriti o načinima razumijevanja društvene stvarnosti iz perspektive dominirajućih rasprava u oblasti sociologije i društvene teorije; naime, iz perspektive metodološkog nacionalizma s jedne, te metodološkog globalizma s druge strane. Društvene teorije u tom kontekstu moraju računati na rizik od privilegiranja jedne pozicije ili jedne metodološke konstrukcije u odnosu na drugu, te, u nastojanju neutraliziranja „imperijalizma“ jedne u odnosu na drugu, ukazati na kompleksnu organizaciju savremene društvene stvarnosti koja nije svodiva na monolitne i unilateralne interpretacije i sociološke Istine koje društvenu metafiziku iluminiraju kao kontinuum invertiranja metodološkog nacionalizma s metodološkim globalizmom i *vice versa*. U tekstu se reflektira o osnovnim karakteristikama metodološkog nacionalizma i metodološkog globalizma, te o potrebi suplementarnog metodološkog instrumentarija koji eliminira logiku binarnosti i privilegiranja jednog u odnosu na drugi. U konačnom, tekst referira i na akomodativni i samotranscendirajući karakter nacionalizma u eri savremenosti, u kontekstu razumijevanja imanentnog nacionalizma.

2.0 Nacija kao sociološka kategorija

Postoji relativno raznolik broj kolektivnih identiteta i relativno raznolik broj tematiziranja grupizama kao socioloških kategorija putem kojih se razumijevaju najznačajnije komponentne društvene interakcije, društvene konstrukcije i njenog kontinuiteta. Ovi tipovi identiteta i njihovi grupizmi su instrumentalne naravi (Paul R. Brass) i predstavljaju relativne pojmove i sadržaje koji u drugim sociokulturnim i sociopolitičkim okolnostima mogu zauzimati drukčiji položaj, drukčije interese i implikacije.

„Ove grupe su relacione, kontingentne, praktične kategorije, kognitivne sheme, kulturni idiomi, organizacijske rutine, politički projekti, kontingentni događaji.“ (Özkirimli, 2010, 192)

Ipak, ne treba ignorirati činjenicu da određeni grupizmi, iako figuriraju kao forme povijesnih kontingencija, mogu iznimno dugo determinirati društveni svijet i njegove varijable, pri čemu se njihove karakterizacije mogu različito valorizirati i pri čemu svaka teorijska valorizacija povlači za sobom i neki oblik vrijednosne interpolacije. U slučaju nacija, kao specifične sociopolitičke društvene činjenice i društvenog djelovanja, ta valorizacija zadobija znatno intenzivniji i rezonantniji status. Nacija i s njom kongruentna ideologija nacionalizma, od posebnog su značenja za društvene znanosti jer artikuliraju cijeli niz teorijskih rasprava koje se tiču društvenog, psihološkog, etičkog, političkog, ekonomskog, kulturalnog karaktera nacija i konzekvenci ovih karaktera nacija. Čini se da ova vrsta grupizma znatno intenzivnije figurira u oblasti društvenih znanosti, posebno izazivajući pažnju s obzirom na njene etičke konzekvence, njen atavistički, iracionalan, karantiniziran, rigidan i violentan karakter. Nacije i nacionalizmi s ovakvim i sličnim kvalifikacijama (s obzirom na empirijsku dimenziju) zadobijaju dijaboličan status ili im se proriče kraj u ime epohe globalizacije i mundijalizma.

„Nacije-države su politički organizmi, te se kolesterol u njihovim ekonomskim krvotocima stalno izgrađuje. Tokom vremena, arterije očvršćuju te vitalnost organizma propada.“ (Ohmae, 1995, 142)

S druge strane, te artikulacije treba promatrati iz jedne znatno značajnije perspektive koju raskriva metodološki nacionalizam. Naravno,

taj odnos prema naciji i nacionalizmu nije vidljiv samo s aspekta logike savremenog neoliberalnog kapitalizma. On je posebno snažan kada se govori o političkim i etičkim konzekvencama, o rigidnom, netolerirajućem i violentnom obliku političke asocijacije i političke ideologije koja u ime govora o *autentičnosti* vlastitog grupizma vrši eliminaciju Drugog. Ipak, treba postaviti pitanje zašto grupizmi druge vrste nisu problematični u odnosu na grupizme *etnijske* i nacije? Čak i da izbjegnemo mogućnost govora jezikom religije, *etnijske*, nacije, rase, klase, mi nismo u stanju da ne reflektiramo o narodu, transnacionalnoj zajednici, „transnacionalnoj solidarnosti“ ili generalno o *nekoj vrsti društva* (moderno, nacionalno, postmoderno, transnacionalno, globalno, informacijsko, kibernetičko, kozmopolitsko, etc.) (Özkirimli, 2000). Drugim riječima, grupizam ne samo da ima deontički karakter, nego njegova povijesna varijabilnost ima politički i etički ambivalentan karakter.

Nacija u svom pojmovnom, sadržajnom i metodološkom smislu zauzima posebno mjesto u sociologiji i društvenoj teoriji, jer je u skoro neraskidivoj vezi sa specifičnom konstitucijom sociologije kao zasebne disciplinarnosti o društvu, te je direktno povezana s procesima (povijesnim, političkim, ekonomskim, tehničkim, obrazovnim, kulturnim, znanstvenim) koji su reprezentirali transformativnu narav i revolucionaran karakter nove epohe – epohe evropskog moderniteta.

Stoga se pitanje o naciji mora razmatrati preko pitanja o ovim društvenim procesima i pitanja o sociologiji koja se bavi istraživanjima, interpretiranjima, analizom i anticipiranjem različitih manifestacija unutar društvene stvarnosti, te ona (sociološka znanost) i da želi suprotno, nije u stanju ignorirati ove procese jer se tiču, uvjetno rečeno, intrinzičke strukture ili njenog znanstvenog karaktera (Kalanj, 2005). Ona, s jedne strane, proučava ove društvene procese i relacije, a s druge strane dio je samih procesa i relacija. Kada je riječ o naciji, sociološko proučavanje je još specifičnije i simptomatičnije jer se proces formiranja nacije, nacionalnog identiteta, nacionalnih pretenzija i nacionalnih ideja javlja u periodu kada se sama sociologija etablira kao zasebna disciplinarna znanost.

To ne znači kako se nacija u historijskom kontekstu i određenim epohama ljudske povijesti ne može razmatrati prije konstituiranja sociologije, niti to znači da reflektiranja i istraživanje o određenim karakteristikama društva nije postojalo prije same sociologije, prije svega onih karakteristika koji se mogu atribuirati i samoj naciji (kolektivitet, teritorijalnost, politička djelatnost, državni poredak, solidarnost, karakter socijetalnosti i struktura odnosa unutar socijetalnosti, etc.). Kao što Durkheim

ističe u svojim *Pravilima* kada objašnjava *praenotiones*: „Ljudi nisu čekali na dolazak društvene znanosti da bi stvorili neku ideju o pravu, o moralu, obitelji, državi, pa i samome društvu, jer im je ona bila nužna za život.“ (Durkheim, 1999, 35) Međutim, ono što je važno istaknuti jeste da je fenomen nacije kao specifičan izraz identiteta i sociološkog realiteta imao najefektivnije ishode, odnosno da je od svog početka kao predmet društvenog istraživanja emanirao uvjerljiv karakter implicitnosti i naturalizacije.

„U razvoju sociologije kao discipline, nacija kao pitanje i stvari koje su s njom povezane uveliko su sistematski manje raspravljane nego li pitanja klase, ‘rase’ i, premda kasnije, roda.“ (Day&Thomson, 2005, x)

To znači da je sociologija kao predmet i sadržinu svog istraživanja već u sebi implicirala naciju kao entitet ili kao kategoriju koja se uzima „zdravo-za-gotovo“ a da se svi sadržaji društvenih relacija i odnosa prirodno i implicitno realiziraju unutar granica nacija. (Ibidem). Pitanje društvene strukture, procesa unutar strukture, mreže subjektivnih, intersubjektivnih i objektiviranih odnosa, kako na institucionalnoj tako i na neinstitucionalnoj razini, povlači za sobom, skoro na nepropitujući način, i samu poziciju nacije kao kolektiviteta, kao realnosti, kao kategorije kojoj su sve vrste društvenog jednostavno subjektirane.

3. 0 Sinteza pojma nacije s pojmom društva i pokušaji prevladavanja u ime globalizma

Savremeni društveni svijet često se razumijeva ili naturalizira metafizičkim konstrukcijama. Takve konstrukcije sklone su privilegiranju jedne koncepcije i jednog vrijednosnog načela u odnosu na drugi; jedan modus razumijevanja i objašnjenja društvene stvarnosti je istinitiji, politički korektniji, društveno prihvatljiviji i etički afirmativniji u odnosu na drugi i u toj igri u formi inverzije jednog modusa drugim i u nominiranju jednog modusa povijesnijim od drugog često se ignorira činjenica da ono o čemu se govori ne može biti zahvaćeno monovalentnim i disjunktivnim teorijskim intervencijama. Savremeni svijet implicira mnoštvo promjenljivosti; on producira mnoštvo društvenih varijabli koje su rezultat intendiranih i neintendiranih akcija i reakcija koje se više ne iscrpljuju samo na nekoj lokalnoj i nacionalnoj razini nego imaju globalni karakter.

Giddens govori o analizi savremenog svijeta iz „pojmovnog okvira vremensko-prostorne distancijacije“ (Giddens, 1990, 64) i globalizacije kao „intenzifikacije društvenih relacija na svjetskom nivou, koja povezuje udaljene lokalitete na takav način da su lokalna zbivanja oblikovana događajima koji su se odigrali kilometrima daleko i *vice versa*.“ (Ibidem) Ono što ovdje pitamo jeste sljedeće: Jesu li nacije iscrpile svoj povijesni smisao, svoju svrhu? Je li njihova „upotrebna vrijednost“ istrošena? Ako je odgovor potvrđan, da li se to odnosi na sve nacije i njihove političke legitimacije ili je u pitanju specifična akomodacija jednih u skladu s globalizirajućim tendencijama i novim povijesnim izazovima, dok neke druge nacije nisu u stanju takve tendencije pratiti i bivati određenim političkim akterima i učesnicima na globalnoj povijesnoj sceni? Šta se dešava s nacionalizmom kao ideologijom „političkog legitimiteta nacije“? (Gellner, 1983) Svijet je ispunjen nesrazmjernim mnoštvom novih društvenih relacija uvjetovanih globalizacijom i „informativizmom“ (Castells), novim društvenim identitetima, diseminacijom virtualnih identiteta i virtualnih formi savremenosti. To upućuje na zaključak kako je na djelu transformacija struktura nacija i njihovih država, njihovih političkih, ekonomskih i simboličkih vrijednosti u ime vrijednosti transnacionalnih identiteta, vrijednosti pluralizma, individualnih samopotvrđivanja i stilova života, etc. Ipak, čini se smislenim postaviti pitanje da li takva vrsta eliminiranja jednih vrijednosti u ime drugih, koncepta nacionalizma u ime koncepta globalizma zaista odražava plauzibilnu sliku društvene stvarnosti i njene fenomenologije ili je moguće govoriti kako i u eri modernosti i u eri globalizacije figuriraju i dominiraju oni društveni procesi i relacije koje za posljedicu imaju istu stvar: nejednak razvoj i nejednake mogućnosti autonomnih i strukturalno jakih nacionalnih identiteta i jedinstava (onako kako to ističe Anthony D. Smith) koji se politički legitimiraju putem država. Umjesto svijeta podijeljenog na nacije koje, u skladu s doktrinom nacionalizma omogućuju stabilan i pravedan društveni svijet (Smith, 1990), svjedočimo konfliktnim, nasilnim i eksterminirajućim manifestacijama, političko-ideološkim i vojnim strategijama usmjerenim ka neprivilegiranjima jednih u odnosu na privilegirane pozicije drugih:

„Stoga nasuprot A. Smithu koji govori o nacionalizmu koji nosi u sebi viziju svijeta slobodnih i jednakih nacija, E. Hobsbawm s dobrim razlozima tvrdi da svijet ravnopravnih nacija ne postoji nego samo svijet u kojem neke grupe koje su postigle status nacije sprečavaju slične grupe da same postignu taj status.“ (Vrcan, 2006, 98)

Metodološki nacionalizam nastoji učiniti implicitnom korespondiranje između nacija, društvene strukture, društvenih procesa i njihovih političkih objektiviranja u formi države. Ta implicitnost se očituje u formi „naturalizacije nacije-države“ (Wimmer, Glick Schiller, 2002) nastojeći sve društvene relacije i dinamizam društvenih promjena razumijevati kroz optiku nacije. U tom smislu sociološko razumijevanje društva implicira nacionalno isposredovan oblik društvenog iskustva i to na način da je taj oblik iskustva neka vrsta prirodne datosti. U kontekstu problematiziranja nacija i nacionalizma nastale su ili nastaju promjene koje su uvjetovale da se unutar sociološkog diskursa izvrši reinterpetiranje „metodološkog nacionalizma“, složenice koji je inventirao Herminio Martins (sociološko istraživanje podređeno „nacionalnim preddefinicijama društvene stvarnosti“ [Chernilo, 2008, 7]) koji je fokusiran na organiziranje društvenog života unutar onoga što se poima pod pojmom nacije kao i činjenici da se sociologija kao znanost o društvu poima i kao znanost koja sve karakterizacije društva razmatra unutar već datih i implicitnih socioloških realiteta koje zovemo nacijama. Martins smatra da je riječ je o klasičnom izjednačavanju *pojma društva s pojmom nacije* i nacionalne države koji u savremenom diskursu i savremenim konstelacijama bivaju reinterpetirani i kritizirani u pravcu transformacija zahvaćenih globalnim, transnacionalnim ili postnacionalnim procesima, te da u skladu s tim činjenicama treba biti govora o metodološkom globalizmu.

„To nije zato što nacije i nacionalizam više nisu važni, nego što drugi transnacionalni, regionalni i lokalizirajući trendovi također jesu važni te prodiru nacionalne granice... Događaji od 11. septembra simboliziraju ovu propusnost, kao i odvajanje globalnog terorizma od visoke razine ovisnosti od bilo koje nacije-države. Druge forme propusnosti uključuju transkulturalne procese u poslovanju, među društvenim pokretima i kulturne pripadnosti jednom svijetu.“ (ibid., 109)

Međutim, ono na što je ovdje bitno ukazati jeste sljedeće: nacija i njena politička objektivizacija u formi države nije eliminirana ovim transformacijama. To s druge strane ne umanjuje niti ignorira činjenicu postojanja značajnih promjena i manifestiranja društvenih fenomena koji se oblikuju polivalentnim procesima transnacionalizacije. Drugim riječima, ovdje treba ukazati na potrebu ukidanja dihotomijske postavke dva pojmovno i sadržajno različita fenomena, fenomena nacije i fenomena

globalizma, praksi koje ih tretiraju opozitnim i monadičnim sociološkim monolitima bez ikakvih međusobnih utjecaja ili ih tretiraju na način da savremenost globalnih procesa čine nacije i nacionalizme efemernim i takvim da im je „upotrebnost vrijednost“ u savremenom svijetu globalizma apsolutno ishabana.

„Teoretičari globalizacije nadalje ustraju na tome da je slabost stanovite države-nacije osobito izražena u vanjskoj politici, budući da je, kako navode, većina političkih zajednica izgubila moći suverenosti. Međutim, kako Smith (2010:133) s pravom ističe, osim šačice velikih sila, većina država-nacija nikada nije ni imala previše autonomije u vođenju vanjske politike: ‘malo je nacionalnih država u posljednja dva stoljeća djelovalo nespunito suvereno; države su bile vezane različitim međudržavnim ugovorima i sporazumima, i njihov je kapacitet za promjene općenito bio ograničen raspoloživim, relativno nerazvijenim tehnologijama i komunikacijskim sredstvima’. Globalizacija utoliko nije mogla potkopati nešto čega nikad nije ni bilo.“ (Malešević, 2017, 201)

U *Komunističkom manifestu* postoje postavke i refleksije koje govore o nečemu što se sada implicira pod savremenim globalizacijskim procesima i to kao „svestrana uzajamna zavisnost nacija“ (Marks, Engels, 1973, 24) prije svega ekonomskim transformacijama, ali potom i nužnim potrebama da se problem rada i kapitala regulira na političkoj razini u kojoj nacionalnost kao takva nema primarno značenje. Ta, prije svega, ekonomska varijanta globalizacije, ukazuje na novi, internacionalan karakter buržoaskih nacionalnih tvorevina u ime novih proizvodnih procesa, akumulacije kapitala, ali i procesa koji na duhovnoj razni više ne mogu imati nacionalan, nego karakter „općeg dobra“. ¹ Od tada naovamo, nacije

¹ „Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kosmopolitski karakter proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reacionara, ona je izvukla nacionalno tlo ispod nogu industrije. Uništene su prastare nacionalne industrije i uništavaju se svakodnevno još uvijek. Potiskuju ih nove industrije čije uvođenje postaje životno pitanje za sve civilizirane nacije, industrije koje više ne prerađuju domaće sirovine, već sirovine koje dolaze iz najudaljenijih oblasti i čiji se fabrikati ne troše samo u zemlji već u isto vrijeme i u svim dijelovima svijeta. Na mjesto starih potreba, zadovoljavajućih domaćim proizvodima, stupaju nove koje za svoje zadovoljenje traže proizvode najdaljih zemalja i klima. Na mjesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i ograđenosti stupa svestrani saobraćaj, svestrana uzajamna zavisnost nacija. A kako je u materijalnoj, tako je

nisu iščeznule pred naletima globalizacije, nego u skladu s izazovima savremenosti imaju akomodativan karakter.

Modificiranje „metodološkog nacionalizma“ znači mogućnost artikuliranja nacija i nacionalizma kao kontingencija i društvenih konstrukcija koje ne moraju nužno bivati ukotvljene u jasno distinktivan nacionalno homogeni prostor. Holton stoga ukazuje na potrebu „metodološkog globalizma“ koji afirmira simultanost globalnog i nacionalnog (Holton, 2005). Stoga je, uvažavajući karakteristike nacija i nacionalnih država, te karakteristike globalnih tokova na transnacionalnoj razini, najprikladnije opisati savremeni društveni svijet ogromnim kompleksom sve intenzivnijeg „umrežavanja“, svijet u kojem nacije utječu na oblikovanje društvene stvarnosti, a ne naprosto prikaz svijeta kao procesa koji nezaustavljivo i ireverzibilno napreduje ka nekom postnacionalnom ili transnacionalnom poretku oslobođenog svih vrijednosti, relacija i elemenata života koji su oblikovani unutar nacija i njihovih političkih entiteta:

„Doprinosi nacionalizma društvenoj solidarnosti možda nikada neće pretegnuti njenu frekventnu nasilnost. Ipak, potraga za zaočilaženjem nacionalizma promicanjem racionalnog univerzalizma može podjednako odražavati opasne iluzije.“ (Calhoun, 2007, 171)

i u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju općim dobrom.“ Cf. Marks, K., Engels, F. (1973): *Manifest komunističke partije (i drugi programski spisi)*. Sarajevo: Svjetlost, 24.

² Tako etno-simbolizam objašnjava karakter i smisao koncepta *odabranosti* koji u različitim povijesnim okolnostima, tj. različitim društvenim i političkim aranžmanima može zadobijati različite oblike i manifestacije koje se žele impostirati za prirodne i univerzalne zahtjeve emanirane iz neke globalne, nadnacionalne matrice mišljenja i djelovanja: „U prošlosti, Bog je bio taj koji je odabirao zajednicu; danas je više u pitanju Povijest ili Priroda koja je odabrala ‘nas’ da budemo nositelji ‘nezamjenljivih kulturnih vrijednosti’, veberovskim stilom kazano, da se postigne ‘naša’ jedinstvena misija, bilo da je to svjetionik slobode i jednakosti, donijeti blagoslov parlamentarne demokratije, ili obezbijediti model za industrijski razvoj, društveni progres i multikulturalizam. Sekularizacija nije promijenila dinamiku nacionalnog izbora, nego samo njen smjer: od svetosti odvajanja od idolatrijskog svijeta, uz primjer drevnog Izraela, ka angažmanu s interveniranjem u svijetu, kao što vidimo na modernom Zapadu, uvjerenje o etničkom izboru je ostalo temeljem nacionalne diferencijacije, kohezije i opstojnosti.“ Cf. Smith, A. D. (2009): *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. London and New York: Routledge, 93.

Takav otklon i potreba za prevazilaženjem nacionalne važnosti i nacionalizma u ime globalnog poretka oblikovanog idejama univerzalizma može biti verzijom prikrivene političke ideologije koja u ime globalizacije zapravo intenzivira i kontinuiraju ideju o „etničkoj odabranosti“, o kojoj govori Anthony Smith, izabranosti koja je samo dobila novi oblik u formi nacije koja, promičući vlastite ideje i interese, na globalnoj razini nastoji regulirati sve forme odnosa i društvenih praksi, uključujući i revidiranje (i eliminiranje) identiteta u skladu s vlastitim ideološkim interesima. Stoga ne čudi što neki autori u globalizaciji vide „(...) istodobno proces povijesne transformacije društva na temelju političke moći (hegemonije i dominacije) Zapada na čelu sa SAD-om i koncept ideologijske proizvodnje svijesti o nužnosti, prirodnosti i vječnosti globalnog kapitalizma na temelju neoliberalizma“. (Paić, 2005, 78). Globalizacija stoga može biti prikrivenom formom ideje o etničkoj odabranosti ili sakralnosti svoje zajednice i svog nacionalnog poretka, te u tom smislu ne postoji razlika između bilo koje političke ideologije s jedne strane, te nacionalizma kao oblika političke ideologije s druge strane koja, u odnosu na određene kontekstualizacije i političke manipulacije, može biti (i često jeste) nasilnom, isključujućom i destruktivnom silom. Globalizacija je jedan od najaktualnijih i najeksploatiranih pojmova današnjice. Kako ističe Peter Berger, globalizacija implicira mnoštvo različitih značenja; od ideje internacionalnog civilnog društva koje promiče koncepcije univerzalnog dobra, socijalne pravde i jednakosti (neovisno o različitim i inkomenzuralnim identitetima, njihovim relativnim autonomnostima i distinktivitetima) do značenja koja su orijentirana ka globalizaciji kao najsavremenijoj formi vesternizacije u obliku američkog totalizirajućeg političkog, ekonomskog djelovanja i kulturalne unifikacije u formi medonaldizacije i Diznilenda kao „kulturalnog Černobila“ (Berger, 2002. U: Berger and Huntington, 2002). Ne ulazeći u različite i često međusobno isključujuće analize fenomena globalizacije, bitno je istaći kako je riječ o polidimenzionalnom procesu u kojem pojmovi prostora, vremena, političkih institucija, načina organiziranja individualnih života i kolektivnih društvenih činjenica, etc. dobijaju relativno i/ili apsolutno nova značenja, te činjenici promjena načina života koji uključuju „kulturalno razumijevanje prostora i vremena unutar kojeg su identitet i privrženosti zamišljene i prakticirane“ (Holton, 2005, 105). Od posebnog značaja je ova prostorna transformacija i relacije koje različiti prostorni okviri realiziraju globalizacijskim procesima. Neovisno o različitim pogledima i refleksijama nečega što označava pojam globalizacije, ovdje se može tvrditi kako

složenost društvenih i generalno rečeno povijesnih procesa ukazuje na međuovisnost nacionalnog s globalnim. Ne u smislu globalizacije kao ideologije neoliberalnog kapitalizma koji je po svojoj prirodi suprotan bilo kojoj varijanti nacionalizma, nego u smislu globalnih tokova i intencija koje su s jedne strane neupitne, nezaustavljive i u dobrom dijelu nepredvidive, a koje s druge strane ne mogu ignorirati bitnu ulogu nacija unutar tih globalnih procesa. Ta međuovisnost ukazuje na potrebu odbacivanja unilateralne slike globalnog svijeta kao svijeta čiji fenomeni, odnosi i procesi cirkuliraju i figuriraju mimo bilo kakvog partikularnog očitovanja, a koji određuje te partikularitete (neko djelovanje ili neka manifestacija procesa niotkuda konkretno, ali kao uvjet svake konkretnosti). Kako Featherstone ističe, ideja koja leži u središtu globalizma usmjerenog nalaženju „zajedničke premise“ partikularnih identiteta na nekom univerzalnom i trajno aktualnom nivou svoje je elemente ili varijacije imala i u periodu klasične sociologije koja, iako fokusirana na amalgamiranje društva i nacije-države (tj. opremljena oruđem metodološkog nacionalizma) ipak implicira i prosvjetiteljski ideal univerzalizacije. Takva klasično-modernistička univerzalna intencija podrazumijevala je ne samo da se ideje zapadnoevropske provenijencije univerzaliziraju i da se svijet poima kao neka unitarna cjelina koja se očituje zajedničkom poviješću, nego i da se univerzaliziranje poveže s brigom za pravdu i pravičnost koja se odnosi na sve partikularnosti i razlike unutar globalnog svijeta i ljudskog roda generalno (Featherstone, 1990 [1997]). S tim u vezi on kritizira Wallersteinovu predstavu o svjetskom sistemu koji je isključivo vođen specifičnom logikom „neprekidne akumulacije kapitala“, te potrebi da se „svjetskopovijesna djelatnost“ promatra i kao manifestiranje kulturalnih momenata bez kojih je nemoguće objasniti, s jedne strane kao fenomen globalizacije tako i ono što se čini da nestaje jačanjem ideje globalizacije a što se pokazuje pogrešnom društvenom dijagnozom i anticipacijom: „nacionalizam, religiju i međuetničke sukobe“ (ibid., 5). To znači da „specifične institucionalne i tržišne forme globalizacije“ (Calhoun, 2007) iako dominirajuće forme reprezentiranja moćnih nacionalnih država i transnacionalnih kompanija ne smiju eliminirati drugu osu globalizma u formi „rastućeg globalnog konekcionizma“. Stoga globalni procesi, shvaćeni upravo kao procesi a ne kao dogmatske društvene strukture, trebaju implicirati procese odnosa lokalnog, nacionalnog i globalnog. Globalni svijet stoga nije samo transnacionalan po svom karakteru; on je uveliko vođen interesima nacionalnih država (ibidem) koji se akomodiraju spram globalnih standarda i procesa, ali njihova, strukturalistički poimano, cen-

tralna ili središnja osa, odbija igru promjenljivosti i određena je interesima nacionalne samodeterminacije. To posebno vrijedi za tzv. moćne nacionalne države koje imaju dovoljno kapaciteta za autonomiju, jedinstvo i identitet, uz istovremeno intenciju da ekonomskim, kulturnim, vojnim, diplomatskim, psihološkim, geopolitičkim i drugim sredstvima utječu na globalne tokove u skladu sa svojim nacionalnim interesima. Nije li to centralna intencija nacionalizma kao ideologije i doktrine o naciji; obezbijediti uvjete za kontinuiranje i intenziviranje ideje i objektivne manifestacije identiteta, autonomije i jedinstva kolektiviteta koji sebe percipira, konceptualizira i utemeljuje kao naciju.

4. 0 Imanentni nacionalizam i interferencija metodološkog nacionalizma i metodološkog globalizma

Imanentni nacionalizam razumijevam kao oblik teorijske eksplicacije modusa organiziranja društvene stvarnosti te organiziranja država u eri moderniteta i savremenog doba, u smislu konstruiranja komponenti društvene stvarnosti i njenih legitimacija u formi države na temelju ideologije nacionalizma i onoga što ta ideologija pojmovno i sadržinski implicira, u smislu triangularne strukture o jedinstvu, autonomiji i identitetu (Smith, 1991) (tj. nacionalnom distinktivitetu i samoodređenju). Ono što pozicija *imanentnog nacionalizma* govori jeste da nacionalizam kao ideologija, kao društvena činjenica i društveno djelovanje (utemeljena i strukturalno ukotvljena u modernitet i institucionalne dimenzije moderniteta koje živimo i danas) u sebi nosi vrijednosti koje (u zavisnosti od društvenog aranžmana, političkih intencija i interesa te drugih makroobjektivnih faktora društvene stvarnosti), etički promatrano, imaju ambivalentan karakter. Mannheim je govorio o supstancijalnoj racionalnosti kao misaonim procesima, udjelu kritičkog mišljenja i djelovanja refleksivnih individua na funkcionalno racionalne sisteme društvenog poretka. Weber je s druge strane govorio o „supstancijalnoj racionalnosti“ koja nasuprot „formalnoj racionalnosti“ ukazuje na sisteme vrijednosti koji raskrivaju instrumentalno-kalkulabilni i antinomijski karakter modernih društava. Münch naprimjer navodi:

„Dok Marx vjeruje u prevladavanje ovih kontradikcija kapitalizma etabliranjem socijalizma i potom komunizma, Weber vidi Marxov socijalizam, potom komunizam, samo kao drugu vari-

jantu modernog zapadnog racionalizma koji nikada neće izbjeći znatno fundamentalniju kontradikciju između formalne i supstancijalne racionalnosti.“ (Münch, 1994, I, 173)

Međutim, „supstantivna racionalnost“ zbog svoje složenosti isto tako može biti potencijalom kojim se može operirati u ime nehumanih ciljeva, ljudskih destrukcija u ime tzv. ljudskih vrijednosti (Ritzer, 1998). Stoga Bauman ističe kako je nacizam imao mnogo takvih vrijednosti koje su mnoge ljude orijentirale prema djelovanjima koja su rezultirala destruiranjem miliona ljudi (Ibidem). U konačnom, vrijednosti nacija, nacionalnih država i nacionalizma, te vrijednosti globalizma i neke vrste kozmopolitizma moraju korespondirati spram onih koji te vrijednosti internaliziraju i prakticiraju, promiču i kreiraju. Liberali bi zauzimali poziciju po kojoj neko bira individualne vrijednosti tako što se distancira od svega što je trenutno impostirano; izbor mora biti omogućen širokim rasponom opcija. Multikulturalizam radikalnog tipa govori o kolektivitetima koji dozvoljavaju razne vrste individualnih i grupnih identiteta koji koegzistiranjem promoviraju svoje interese. Nacionalni identitet u tom slučaju bi se tretirao „sumnjivim produktom političkog manipulativizma“ dok „pravi“ identiteti (rodni, etnički, religijski, etc.) autentično izražavaju individualne različitosti (Calhoun, 2007, 120). Ali, multikulturalizam polazi od suprotstavljanja pretpostavljenog *autentičnog grupnog identiteta* (identitet multikulturalne politike) nasuprot inventiranom i *artificijelnom*, politički izdoktriniranom nacionalnom identitetu (ibid., 133). Ono što treba reći jeste da svaka vrsta kolektivnog ili grupnog identiteta ne treba biti promatrana kriterijima autentičnih i istinitih nasuprot onih koji to nisu. Takve postavke vode u opasnost diferenciranja i selektiranja onih tipova identiteta čije vrijednosti imaju povijesno autentičniji i stoga moralno ekskluzivniji karakter, u odnosu na one tipove identiteta koji kao „neautentični“ imaju neautentične vrijednosti. Takva rigidna i konzervativistička postavka zanemaruje društveno konstruiran karakter kolektivnih identiteta i njihovih vrijednosti koje, kao povijesno uvjetovane i interpersonalno prakticirane, podliježu revidiranju, reinterpretiranju i falibilizmu.

U konačnom, vrijednosti nacionalnog identiteta i nacionalne države (u njenim raznim oblicima) nasuprot vrijednostima globalnih transnacionalnih procesa ili postnacionalnih poredaka subjektirani su tim revidiranjima i reinterpretiranjima, kritičkim revalorizacijama i akomodacijama. Idealni standard i praktički imperativ tih vrijednosti trebao bi korespondirati spram zahtjeva da se vrijednosti moje vlastitosti i vrijed-

nosti mog kolektiviteta kompariraju i usklađuju spram vrijednosti Drugog i drugih tipova kolektiviteta na način da moja vlastitost i moj kolektivitet nužno pretpostavlja vlastitost i kolektivitet Drugog kao uvjet za vlastito i kolektivno identificiranje i konstruiranje. Ta relacija prema Drugom trebala bi biti izrazom sukonstitucije i suplementacije, kao što bi vrijednost globalizacije morala biti vrijednost inkomenzurabiliteta i vrijednost koja, impliciranjem alternativa, eliminira mogućnost za prikazivanjem i tretiranjem globalizacije u isključivim, paradigmatiskim, aksiomatskim i samo-referencijalnim dimenzijama hegemonizma, kapitalističkog svjetskog-sistema i „monopolističkog kapitalizma“ koji prirodnim slijedom kulminira u epohi imperijalizma (Lenjin). Ali, promatrano iz perspektive nacionalizma, njegova ideološka vrijednost je oblikovana većim i kompleksno izdiferenciranim i međusobno uvjetujućim brojem faktora koji ga, bez obzira na globalni kurs povijesti, i dalje postavljaju kao najdominantniji tip političke ideologije čije vrijednosti i dalje oblikuju smisao velikog broja ljudi kao individualnih aktera i kao pripadnika kolektiviteta. Teško je anticipirati tok povijesti i njenu kulminaciju u nekoj varijanti univerzalne pripadnosti mimo partikularnih (u ovom slučaju nacionalnih) determinacija, u pripadnosti na temelju umnosti i univerzalizma *Ratia* i nekih fundamentalnih, uvjetno rečeno, transcendentalnih ljudskih vrijednosti. Ali to ne remeti stav da sadašnji društveni svijet i dalje ima nacionalna obilježja niti remeti stav da ideja nacionalizma kao takva može korespondirati (ili bi trebala da korespondira) s tim tzv. transcendentalnim pretpostavkama koje ističu principe humaniteta, solidarnosti, pravičnosti, sentimenta i jednakih šansi. Ne treba negirati činjenicu kako je ogroman broj ljudi na svjestan ili nesvjestan način privržen vrijednostima nacionalne pripadnosti i koji projiciranje tih vrijednosti na neki nivo koji transcendiraju njegov nacionalitet (kao i ponašanje koje je derivirano iz toga) vrši na osnovi cijelog niza faktora koji oblikuju subjektivne stavove, mišljenja, ponašanja, intencije, djelovanja i imaginacije ljudi. Jedan skup tih faktora potiče iz socio-kulturnog miljea, odnosno iz zajednice kojoj osoba pripada i koja raznim modusima (običaji, tradicija, jezik, specifične historijske okolnosti, materijalni i morfološki karakter, socijalni status, simbolički resursi, određene traume, devijacije i anomalije, ratovi, sukobi blažih formi, migracije koje uvjetuju strukturalne promjene kolektiviteta, etc.) oblikuje našu individualnost. U kontekstu tematiziranja *imanentnog nacionalizma*, ova slika stvarnosti govori o individuama koje ne samo da „nemaju pogled niotkuda“ i koje pogled prema cjelini određuju spram konkretnog društvenog i kulturnog mjesta, nego i o tome da je taj „po-

gled“ u uvjetima institucionalno organizirane društvene stvarnosti i političke legitimnosti ne temelju moderniteta oblikovan i determiniran okvirom koji je u doktrinarnom i konceptualnom smislu nacionalistički *par excellence*.

Imanentni nacionalizam ne želi privilegirati nacije i nacionalizam na uštrb transnacionalnih procesa niti želi valorizirati etičke-vrijednosne karakteristike nacije i nacionalizma. On nema nikakve veze sa zauzimanjem etičke i/ili moralne pozicije koja bi nacionalizam kvalificirala problematičnim, neprihvatljivim ili pak opravdanim i afirmativnim. S one strane takvih determinacija, pozicija imanentnog nacionalizma samo tvrdi kako savremeni svijet jeste uveliko oblikovan modernističkim determinantama i da u skladu s njima nacije nisu nešto što bi u skoro vrijeme moglo nestati i biti supstituirano nekim drugim, univerzalnijim, atraktivnijim, pravednije i egalitarnije strukturiranim alternativama na osnovu kojih bi globalna slika svijeta bila ozbiljenje umnosti ili ultimativna forma umski isposredovane stvarnosti. U tom smislu, društvena metafizika bi bila insistiranje na kontrastivnoj i binarnoj iluminaciji društvene stvarnosti te njenoj povijesnoj dijahroniji u formi inverzije jedne specifične (u ovom slučaju nacionalne/nacionalističke) pozicije s drugom (u ovom slučaju pozicije globalizma i globalizacije). Takva inverzija bi implicirala ireverzibilnost ovih pozicija te bi ignorirala svu kompleksnost i ambivalenciju društvenog svijeta, sa svim njegovim implikacijama, kontradikcijama i konzekvencama. Metodološki nacionalizam kao „prirodan i nužan oblik društva u modernosti“ (Mesić, 2007, 71) ne znači govor o prirodnoj datosti nacija i nacionalizma. To također ne znači da nacija kao sociopolitička konstrukcija i materijalno-simbolička tvorevina jeste nužan oblik društva u modernosti, ali da to ona nije i u savremenosti. Savremene forme društvene organizacije i političke legitimacije u formi država potvrđuju činjenice da se nacija i nacionalizam kao povijesni konstrukti samotranscendiraju i da korespondiraju prema savremenim povijesnim konstelacijama uvjetovanih globalizmom i globalizacijom. „Teritorijalizacija“ i „naturalizacija“ kao temeljni atributi metodološkog nacionalizma zadobijaju nova značenja i dekomponiraju se u one društvene okvire i sociološke realitete koji ne moraju biti ni nužno teritorijalni u smislu jedne nacionalne države ili jednog kompaktnog nacionalnog identiteta, niti se moraju sagledavati kao prirodne datosti, nego kao društvene i političke konstrukcije koje svojim akomodativnim i samotranscendirajućim potencijalitetima uspješno eskiviraju neku vrstu rupture nacionalne/nacionalističke povijesne konkatencije.

„Za panevropljane, Evropa je niti kooperativni poduhvat među postojećim nacionalnim državama, niti kišobran koji štiti mnoge *etnije* i regije koje su razapete na uzici nacionalne države. Ona je izvorno ‘nad-nacionalna’ unija koja će istinski prevazići uzak pogled nacije te izbrisati ružno lice nacionalizma. Ali da li bi takva unija zapravo transcendirala naciju i prevazišla nacionalizam, čemu se panevropljani tako odano nadaju? Ili bi svjedočili rastu, ne samo novih ‘nad-nacionalnih’ jedinica, nego druge stare-nove nacije... evropske super-nacije sa svojom vlastitom zastavom, himnom i prijestolnicom u Briselu, svojim pasošima, kovanicom i bankom, svojim parlamentom, odbrambenim snagama i stranom politikom, univerzitetima i akademijama, godišnjim festivalima, ceremonijalnim paradama i svečanim povorkama, monumentima za umrle, memorijalima za njihove osnivače, te svojim muzejima evropske historije i folklora? I ne bi li takva super-nacija samo sadržavala probleme svijeta nacija? U tom slučaju, evropska unifikacija, daleko od oglašavanja pogrebnih zvona nacionalizma, prerasla bi u novi nivo moći i legitimacije.“ (Smith, 1995, 141)

Deontička pozicija nacionalizma ili pak govor o istome u formi društvene i političke kontingencije koja „jako dugo traje“ može biti kontrastirana s pozicijama kozmopolitizma i diskursima „transnacionalne solidarnosti“ i ostalih komponenti metodološkog globalizma, posebno ako je sedimentirano iskustvo povijesti iskustvo nasilja, rata i raznih drugih oblika netolerantnosti, nasilja i eksterminizma. Ali iz činjenice da stanja povijesti trebaju biti ne samo nova, nego i bolja ne slijedi da imamo voljnost, kapacitete i ambijente u formi društvenih i političkih intencija i akcija koje bi kvalitativno bolji i sretan život (u nekom aristotelijanskom smislu) i objektivirali.

5.0 Zaključak

Globalizam sadržajno referira na mnogo šira značenja i šire političke i kulturalne implikacije i konzekvence nego li je to slučaj s globalizacijom. Globalizacija kao neka vrsta dovršene metafizike stremi svojevrsnoj naturalizaciji i normalizaciji određenog socio-političkog i ekonomskog projekta koji ništa ne ostavlja rezidualnim. Ona je mreža povijesnih procesa i strategija usmjerenih ka društvenim, ekonomskim, kulturalnim i psihološkim promjenama koje bi omogućile ono što je kraj-

nja intencija globalizacije: ozbiljenje dominantne ideologije savremenog svijeta „upakovane“ u ono što poznajemo ili imenujemo neoliberalizmom (Paić, 2005). Stoga, ideološka funkcija globalizacije je prikazivanje logike neoliberalnog kapitalizma kao supstancije savremene društvene organizacije i to eliminiranjem svih mogućih alternativa i strategija koje bi mogle supstituirati dominirajući hegemonijski karakter globalnog kapitalizma (ibid., 10). Neupitno je da složenost globalizirajućih procesa mijenja smisao nacionalizma i smisao nacionalne države. Načelo teritorijalnosti na kojem inzistira metodološki nacionalizam više ne figuriра kao prostorno-vremenski okvir neposrednog i autonomnog, autarhijskog ostvarenja ideologije nacionalizma (identitet-jedinstvo-autonomija o kojima govori Smith), barem ne u smislu u kojem je nužno ovaj ideološki telos nadomjestiti transnacionalnim procesima i transformacijama koje ovi procesi donose. Raznolike funkcije u oblasti društvenih relacija, ekonomskih kretanja, informacijskih konstrukata, kulturnih fenomena i političkih interesa nisu iscrpivi u okviru fiksiranih i zatvorenih teritorija i identiteta. To pak ne implicira činjenicu da su nacije, nacionalizmi i nacionalne države eliminirane i transcendirane, da su iscrpile vlastiti smisao i da su proždirane globalizirajućim, transnacionalnim Levijatanom kao jedinim garantom društvene koherencije s jedne ili fragmentacije s druge strane, koja osigurava društveni konsenzus, solidarnost, emancipaciju i mir. Savremeni društveni svijet nije slika povijesnog ekvilibrija, socijalne pravičnosti, koherencije, solidarnosti i pukog globalizma; prije je riječ o nejednakoj distribuciji kapitala, materijalnih resursa, ljudskih prava i sloboda i privilegovanoj poziciji moćnih korporacija i društvenih organizacija koji najefektnije realiziraju svoje interese preko nacionalnih država i super-nacija, efektivno koristeći njene materijalne i simboličke resurse i sisteme političke, ekonomske i vojne legitimacije. Imanentni nacionalizam, koji artikulira organizaciju i konstrukciju savremenih društava i država na osnovu ideje nacije ove vrste interesa, procesa i relacija objektivira na najefikasniji i najrezonantniji način.

BIBLIOGRAFIJA

1. Berger, P. L. 'The Cultural Dynamics of Globalization'. U: P. L. Berger, S. Huntington (2002): *Many Globalizations (Cultural Diversity in the Contemporary World)*. New York: Oxford University Press.

2. Calhoun, C. (2007): *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London, New York: Routledge.
3. Chernillo, D. 'Classical Sociology and the Nation-State: A Re-Interpretation'. *Journal of Classical Sociology* (2008), 8: 27.
4. Day, G., Thompson, A. (2004): *Theorizing Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.
5. Durkheim, E. (1999): *Pravila sociološke metode (Rules of Sociological Method)*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
6. Featherstone, M. (1990) 'Global Culture: An Introduction'. In: M. Featherstone (ed.) (1990): *Global Culture. Nationalism, Globalisation and Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
7. Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
8. Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
9. Holton, R. J. (2005): *Making Globalization*. New York: Palgrave Macmillan.
10. Kalanj, R. (2005): *Suvremenost klasične sociologije (Contemporaneity of Classical Sociology)*. Zagreb: Politička kultura.
11. Malešević, S. (2017): *Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost (Nation-States and Nationalisms. Organization, Ideology and Solidarity)*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
12. Marks, K., Engels, F. (1973): *Manifest komunističke partije (The Communist Manifesto)*. Sarajevo: Svjetlost.
13. Mesić, M. 'Metodološki kozmopolitizam versus metodološki nacionalizam' (Methodological Cosmopolitism *versus* Methodological Nationalism). *Revija za sociologiju* (2007), Vol. XXXVIII, 1-2: 69-81.
14. Münch, R. (1994): *Sociological Theory. From the 1850s to the Present*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
15. Ohmae, K. (1996): *The End of the Nation-State*. London: HarperCollins.
16. Özkirimli, U. (2000): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
17. Özkirimli, U. (2010): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, 2nd edition. New York: Palgrave Macmillan.

18. Paić, Ž. (2005): *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija* (The Politics of Identity: Culture as a New Ideology). Zagreb: Antibarbarus.
19. Ritzer, G. (1998): *The McDonaldization Thesis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
20. Smith, A. D. (1990): 'Towards a Global Culture?'. In: M. Featherstone (ed.) (1990): *Global Culture. Nationalism, Globalisation and Modernity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
21. Smith, A. D. (1991): *National Identity*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press.
22. Smith, A. D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
23. Smith, A. D. (2009): *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*. London and New York: Routledge.
24. Vrcan, S. (2006): *Nacija, nacionalizam, moderna država* (Nation, Nationalism, Modern State). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
25. Wimmer, A., Glick Schiller, N. 'Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences.' *Global Networks*, oct. (2002), vol. 2/4: 301-334.